

JAROSLAV MAREŠ

INDUSTRIALIZACE ČESKOSLOVENSKA — JEJÍ KLADY A ZÁPORY

J. Mareš: *The Industrialization of Czechoslovakia, Its Pros and Cons*. Sborník ČSGS, 93, 3, p. 183—198 (1988). The paper deals with the changes in the distribution of Czechoslovak industry since the end of the 18th century up to the present time. It studies the reasons of industrialization of individual areas, the influence on the distribution of population and urbanization processes. It evaluates not only the achievements of a long-term industrialization but also its negative consequences which we have not been able to get rid of so far.

Průmysl hrál v rozvoji československé ekonomiky vždy velmi významnou úlohu. Stal se v průběhu industrializace nejdůležitějším odvětvím národního hospodářství. Způsobil, že ze zaostalé agrární země z konce 18. století se vyvinul jeden z předních hospodářsky vyspělých států světa.

Od svých počátků ovlivňoval všechna ostatní odvětví národního hospodářství, zejména rozvoj dopravy, zemědělství, stavebnictví i obchodu. Vývoj průmyslu měl však značný vliv i na hospodářský rozvoj jednotlivých oblastí státu. Rozdílný vývoj rozmístění průmyslu v jednotlivých regionech způsoboval, že některá průmyslová střediska bouřlivě rostla, zatím co rozsáhlé oblasti hospodářsky stagnovaly. Odlišný oblastní rozvoj průmyslu působil ve značné míře také na rozmístění obyvatelstva, na strukturu osídlení a na růst urbanizace. Zasahoval podstatně i do životní úrovně lidí a do jejich životního prostředí. Vývoj rozmístění průmyslu tak mnohostranně ovlivňoval nejrůznější sféry hospodářského života jednotlivých oblastí našeho státu.

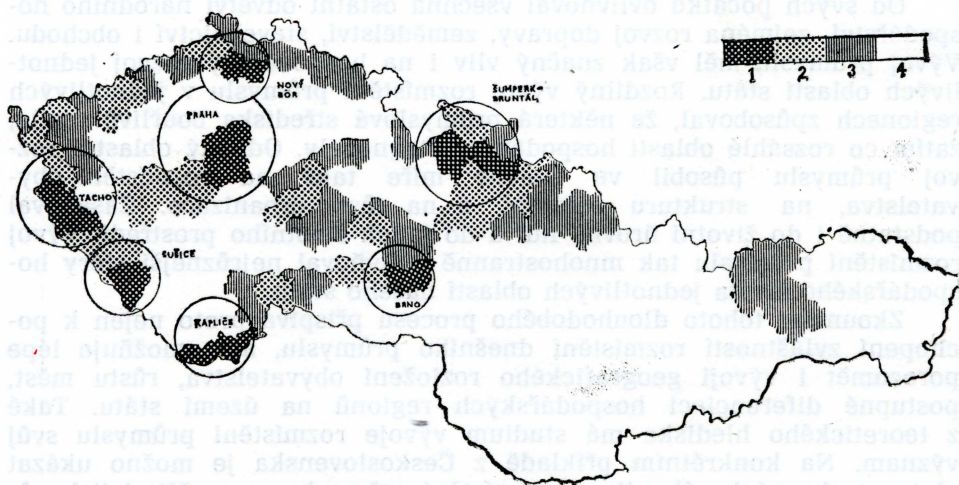
Zkoumání tohoto dlouhodobého procesu přispívá proto nejen k pochopení zvláštností rozmístění dnešního průmyslu, ale umožňuje lépe porozumět i vývoji geografického rozložení obyvatelstva, růstu měst, postupné diferenciaci hospodářských regionů na území státu. Také z teoretického hlediska má studium vývoje rozmístění průmyslu svůj význam. Na konkrétním příkladě z Československa je možno ukázat platnost obecných zákonitostí rozmístění průmyslu a prověřit jejich působení v našich podmínkách.

Výzkumy dlouhodobých změn v rozmístění průmyslu mají v Československu již určitou tradici. Tato studie stručně shrnuje dosažené výsledky.

Průmysl Československa prošel složitým dlouhodobým vývojem. Industrializace začala zhruba před 200 lety, asi o 50 let později než v Anglii, Francii nebo Německu. Již koncem 18. století byla na dnešním

území ČSSR značně rozvinutá manufakturní výroba. Nejznámější byly manufaktury textilní, ale charakter manufaktur měly i železárny a hamry, sklárny, koželužny, některé větší papírny a pivovary. Manufaktury měly již některé znaky pozdějšího továrního průmyslu. Zpracovávaly větší množství surovin pomocí jednoduchých strojů. K tomu potřebovaly dostatečnou energii k pohonu a palivo k výrobě tepla. Zejména spotřeba paliva u všech typů manufaktur mnohonásobně převyšovala spotřebu ostatních materiálů. Tak např. průměrná železárna spálila při výrobě dřevěného uhlí za jednu sezónu 3—5 tis. m³ dřeva z plochy přibližně 5—8 ha. Dřevo vážilo asi 1 500—3 000 tun. K výrobě zhruba 100 až 150 tun železa však potřebovala jen 400 až 500 tun železné rudy a 150 kg vápence a ostatních přísad. U skláren byl váhový poměr paliva k surovinám až 30 : 1 a i poměrně nenáročné textilky spotřebovaly na tunu výroby asi 4—5 tun dřeva, což představovalo za sezónu asi 1 000 m³ dřeva, tj. asi 2 000 osmdesátiletých stromů z plochy přes 1,5 ha lesa.

Lokalizace tehdejších provozoven byla proto především závislá na zdrojích paliva. Tuto závislost ještě zesilovala velmi řídká a nekvalitní silniční síť, která ztěžovala dopravu paliva a surovin na větší vzdálenosti. Proto byly manufaktury zakládány především v lesnatých pohraničních oblastech s přebytky dřeva (obr. 1). Většina jich byla soustředěna na Šumavě, v Českém lese, na severní Moravě a na Jesenicku. Ve vnitrozemí se těmto aglomeracím rovnala jen města Praha a Brno. V ostatních oblastech se vyskytovaly manufaktury jen ojediněle. Na severu Čech převládala řemeslnická a domácká výroba. Na Slovensku neexistovaly v té době rozsáhlejší oblasti manufakturní výroby, i když

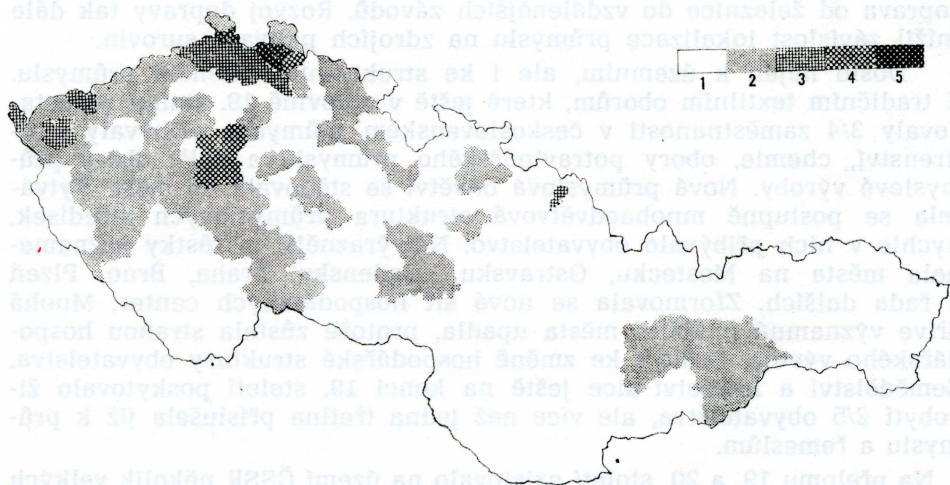

Obr. 1 — Oblasti manufakturní výroby v roce 1780. Vysvětlivky: 1 — větší aglomerace manufaktur (15 a více závodů v okrese, více než 2 závody na 100 km²); 2 — oblasti rozvinuté manufakturní výroby (7 a více závodů v okrese, více než 1 závod na 100 km²), 3 — ostatní významnější oblasti manufakturní výroby (jeden z ukazatelů nad celostátním průměrem, min. 3 závody v okrese); 4 — oblasti se slabě rozvinutou manufakturní výrobou. Plochy kruhů znázorňují podíl jednotlivých aglomerací na počtu manufaktur ve státě, plocha státu = 100 %. Územní členění z roku 1900.

některé tamější závody jako textilka v Šaštíně na západním Slovensku, patřily k největším ve státě.

V počáteční etapě se industrializace projevovala v celém životním prostředí ČSSR jen slabě. Průmysl neovlivňoval výrazněji zaměstnání obyvatelstva. Převážná část obyvatel se živila zemědělstvím. V tehdejších několika stovkách manufaktur pracovalo celkem jen několik tisíc lidí. Závody byly rozmístěny izolovaně většinou v malých venkovských obcích a jen výjimečně jich bylo několik v jednom místě. Závody byly malé, jen s několika desítkami zaměstnanců. V průměru připadal jeden závod na 150 km² území ČSSR. Nemohly se proto stát středisky rozvoje oblastí a ovlivňovat sídelní strukturu nebo rozmístění obyvatelstva. Vzniklé odpady při výrobě stačila příroda sama postupně likvidovat. Výraznějším zásahem manufaktur do většinou ještě nenarušené krajiny byla likvidace lesních porostů v okolí závodů při těžbě palivového dříví.

Rozvoj industrializace ČSSR podstatně ovlivnila první průmyslová revoluce. Od počátku 19. století byly v průmyslu zaváděny nové technologie a nové stroje, které potřebovaly stálejší a větší zdroje energie, než byla vodní síla a dřevo. Objevily se první parní stroje, nejprve v textilních závodech v Brně. Stále větší nedostatek palivového dřeva a jeho rostoucí ceny vedly k postupnému rozvoji těžby uhlí, do té doby ještě málo ekonomického paliva, používaného proto jen v nejbližším okolí nalezišť. V železárnách, sklárnách, porcelánkách a ostatních energeticky náročných výroбах dřevo postupně ustupovalo uhlí. Technologické změny a pokrok ve výrobě parních strojů umožnily pronikavě snížit spotřebu paliva a surovin. Jestliže na počátku 19. století bylo třeba k výrobě jedné tuny železa asi 12—15 tun měrného paliva a tři tuny rudy, na konci století již jen 2—3 tuny měrného paliva a 2 tuny rudy. Všechny tyto změny vedly k uvolnění dosavadní pevné závislosti lokalizace průmyslu na oblastech s přebytky dřeva.

Obr. 2 — Vývoj zprůmyslnění v období 1780—1841. Změny v hustotě zprůmyslnění: 1 — stagnace (± 1 závod na 100 km²); 2 — přírůstek 1 až 5 závodů na 100 km²; 3 — přírůstek 6 až 10 závodů na 100 km²; 4 — přírůstek 11 až 20 závodů na 100 km²; 5 — přírůstek více než 20 závodů na 100 km². Územní členění z roku 1900.

Mnoho manufaktur v tomto období zaniklo. Nové továrny již nevznikaly v lesnatých periferních oblastech státu, ale stěhovaly se do uhelných pánví, blíže ke spotřebním centrům a na sever Čech do oblastí kvalifikovaných domáckých řemeslníků, zbavených práce po zavedení strojní výroby (obr. 2). V bezlesých zemědělských oblastech středních Čech a střední Moravy vznikaly nové potravinářské závody, především cukrovary a lihovary.

Při nalezištích uhlí vyrůstaly rychle základny těžkého průmyslu na bázi nového paliva. Do poloviny 19. století zaznamenalo prudký rozvoj Kladensko a Ostravsko, později v 60. letech Mostecko a Ústecko. Významnou úlohu při zavádění moderního továrního průmyslu sehrály i menší uhelné pánve. Na jižní Moravě rosicko-oslavanská pánev ovlivnila rozvoj průmyslu v Brně, v západních Čechách radnická a nýřanská rozvoj průmyslu v okolí Plzně a žacléřská pánev v severních Čechách textilní oblast Krkonošského podhůří. Na středním Slovensku se rozvíjela těžba rud, ale podíl Slovenska na celostátní zaměstnanosti v průmyslu byl stále velmi nízký (asi 6 %; obr. 3).

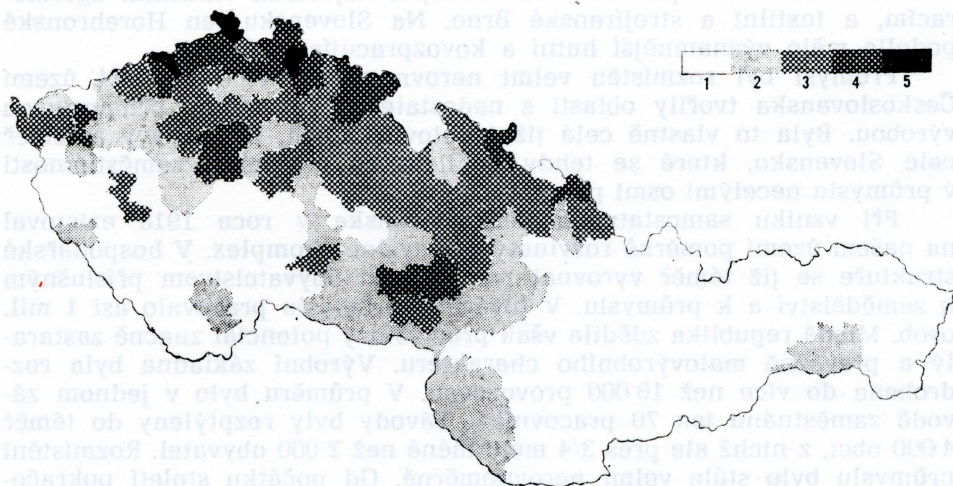
Těžiště průmyslové výroby se během 19. století přesunulo z lesnatých pohraničních oblastí do vnitrozemí a na sever státu (obr. 4). Celkem vzrostl počet průmyslových závodů od 18. století do konce 19. století v ČSSR čtrnáctkrát. Výrazně se tím zvýšila hustota průmyslových závodů na území státu. Na jeden průmyslový závod připadalo již jen 10 km² rozlohy státu. Tato hustota se až do dnešních dnů v podstatě nezměnila. Velké územní přesuny byly umožněny mimo jiné i rychlým rozvojem železniční dopravy na území státu. Do konce 19. století byly všechny uhelné pánve spojeny s hlavními průmyslovými a zemědělskými oblastmi. Železnice nejen zrychlila dopravu, ale podstatně snížila dopravní náklady. V polovině 19. století se za přepravu na železnici platilo až pětkrát méně, než za přepravu formanskými povozy. Koncem století byla železniční doprava již dvacetkrát levnější než formanská doprava od železnice do vzdálenějších závodů. Rozvoj dopravy tak dále snížil závislost lokalizace průmyslu na zdrojích paliva a surovin.

Došlo nejen k územním, ale i ke strukturálním změnám průmyslu. K tradičním textilním oborům, které ještě v polovině 19. století představovaly 3/4 zaměstnanosti v československém průmyslu, přibývaly strojírenství, chemie, obory potravinářského průmyslu a další obory průmyslové výroby. Nová průmyslová odvětví se stěhovala do měst. Vytvářela se postupně mnohaodvětvová struktura průmyslových středisek. Rychle v nich přibývalo obyvatelstvo. Nejvýraznější přírůstky zaznamenala města na Mostecku, Ostravsku, Kladensku, Prahu, Brno, Plzeň a řada dalších. Zformovala se nová síť hospodářských center. Mnohá dříve významná feudální města upadla, protože zůstala stranou hospodářského vývoje. Došlo i ke změně hospodářské struktury obyvatelstva. Zemědělství a lesnictví sice ještě na konci 19. století poskytovalo živobytí 2/5 obyvatelstva, ale více než jedna třetina příslušela již k průmyslu a řemeslům.

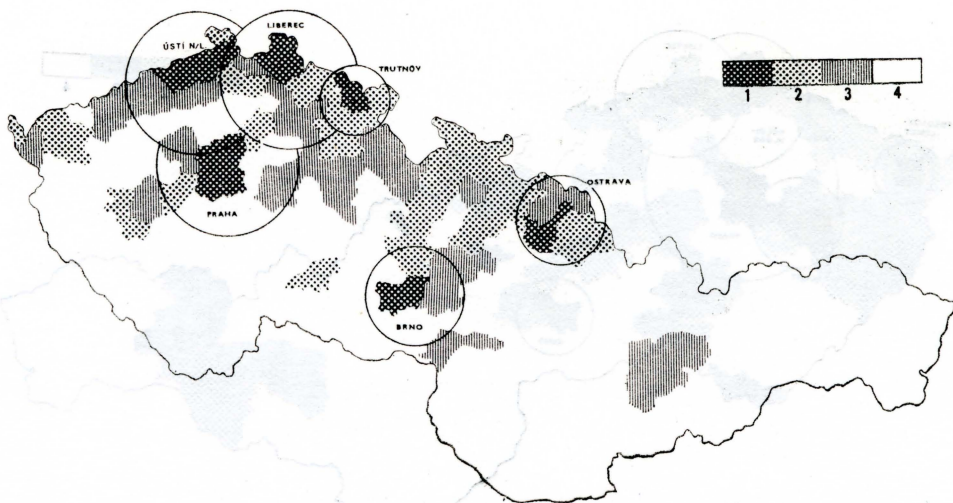
Na přelomu 19. a 20. století existovalo na území ČSSR několik velkých průmyslových aglomerací, ve kterých se soustřeďovala asi 1/3 všech průmyslových pracovníků (obr. 5). Pás silně industrializovaných okresů postupoval od Aše podél severních hranic až do Ostravské pánve. Převažoval v nich textilní průmysl. Vynikalo mezi nimi okolí Ústí n. L., Děčína,

Obr. 3 — Oblasti zpracovatelského průmyslu v roce 1841. Vysvětlivky: 1 — větší aglomerace průmyslu (30 a více závodů v okrese, 5 a více závodů na 100 km²); 2 — oblasti rozvinuté průmyslové výroby (15 a více závodů v okrese, 2 a více závodů na 100 km²); 3 — ostatní významnější průmyslové oblasti [jeden z ukazatelů nad celostátním průměrem, min. 5 závodů v okrese]; 4 — oblasti se slabě rozvinutou průmyslovou výrobou. Plochy kruhů znázorňují podíl jednotlivých aglomerací na počtu průmyslových závodů ve státě, plocha státu = 100 %. Územní členění z roku 1900.

Obr. 4 — Vývoj zprůmyslnění v období 1841–1902. Změny v hustotě zprůmyslnění: 1 — stagnace [−1 až +5 závodů na 100 km²]; 2 — přírůstek 6 až 10 závodů na 100 km²; 3 — přírůstek 11 až 20 závodů na 100 km²; 4 — přírůstek 21 až 50 závodů na 100 km²; 5 — přírůstek více než 50 závodů na 100 km². Územní členění z roku 1900.

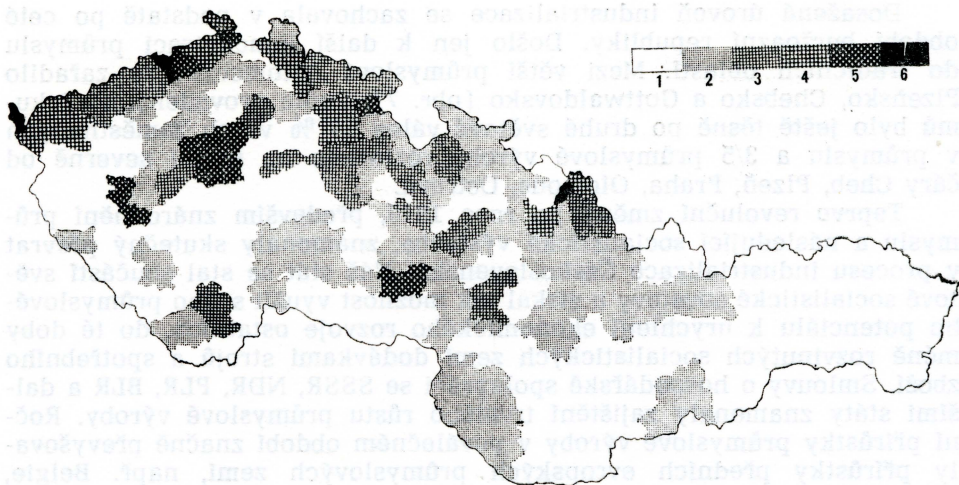

Obr. 5 — Oblasti zpracovatelského průmyslu v roce 1902. Vysvětlivky: 1 — větší aglomerace průmyslu (8000 a více průmyslových pracovníků v okrese, více než 100 prac. na 1 000 obyvatel, více než 15 pracovníků na km²); 2 — oblasti rozvinuté průmyslové výroby (více než 4000 prům. pracovníků v okrese, více než 60 prac. na 1000 obyvatel, více než 8 prac. na km²); 3 — ostatní významnější průmyslové oblasti (jeden z ukazatelů nad celostátním průměrem, nejméně 2500 prac. v okrese); 4 — oblasti se slabě rozvinutou průmyslovou výrobou. Plochy kruhů znázorňují podíl jednotlivých aglomerací na počtu průmyslových pracovníků ve státě, plocha státu = 100 %. Územní členění z roku 1900.

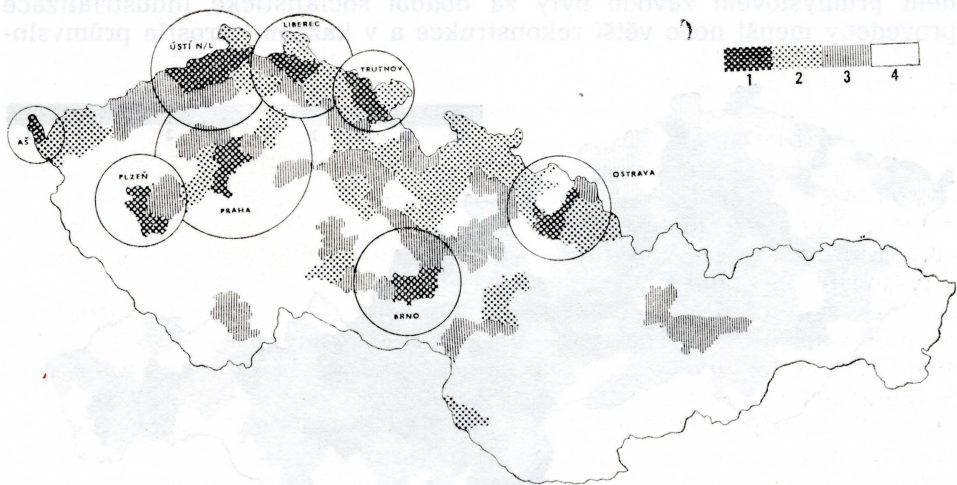
Rumburku a Liberce. Ve vnitrozemí k nim přistupovala Praha s okolím, ekonomickou váhou již tehdy se rovnající největším textilním aglomeracím, a textilní a strojírenské Brno. Na Slovensku jen Horehronské podolie mělo významnější hutní a kovozpracující průmysl.

Průmysl byl rozmístěn velmi nerovnoměrně. Více než 3/4 území Československa tvořily oblasti s nedostatečně rozvinutou průmyslovou výrobou. Byla to vlastně celá jižní polovina Čech, jih Moravy a téměř celé Slovensko, které se tehdy podílelo na celostátní zaměstnanosti v průmyslu necelými osmi procenty.

Při vzniku samostatného Československa v roce 1918 existoval na našem území poměrně rozvinutý průmyslový komplex. V hospodářské struktuře se již téměř vyrovnal poměr mezi obyvatelstvem příslušným k zemědělství a k průmyslu. V továrním průmyslu pracovalo asi 1 mil. osob. Mladá republika zdědila však průmyslový potenciál značně zastaralý a převážně malovýrobního charakteru. Výrobní základna byla rozdrobena do více než 16 000 provozoven. V průměru bylo v jednom závodě zaměstnáno jen 70 pracovníků. Závody byly rozptýleny do téměř 4 000 obcí, z nichž ale přes 3/4 mělo méně než 2 000 obyvatel. Rozmístění průmyslu bylo stále velmi nerovnoměrné. Od počátku století pokračovaly postupně přesuny na Sokolovsko, Mostecko a Ostravsko, do Plzně, Prahy, Brna a dalších větších měst. Znatelně ubývalo průmyslu, a proto i obyvatel v jižních a západních Čechách a na Českomoravské vrchovině. Na Slovensku, jehož podíl na průmyslovém potenciálu státu se od počátku století prakticky nezměnil, průmysl stagnoval (obr. 6).

Obr. 6 — Vývoj zprůmyslnění v období 1902—1930. Změny v průmyslové hustotě: 1 — stagnace (± 1 pracovníků na km^2); 2 — přírůstek 2 až 5 prac. na km^2 ; 3 — 6 až 10 prac. na km^2 ; 4 — přírůstek 11 až 20 prac. na km^2 ; 5 — 21 až 50 prac. na km^2 ; 6 — přírůstek více než 50 prac. na km^2 . Územní členění z roku 1900.

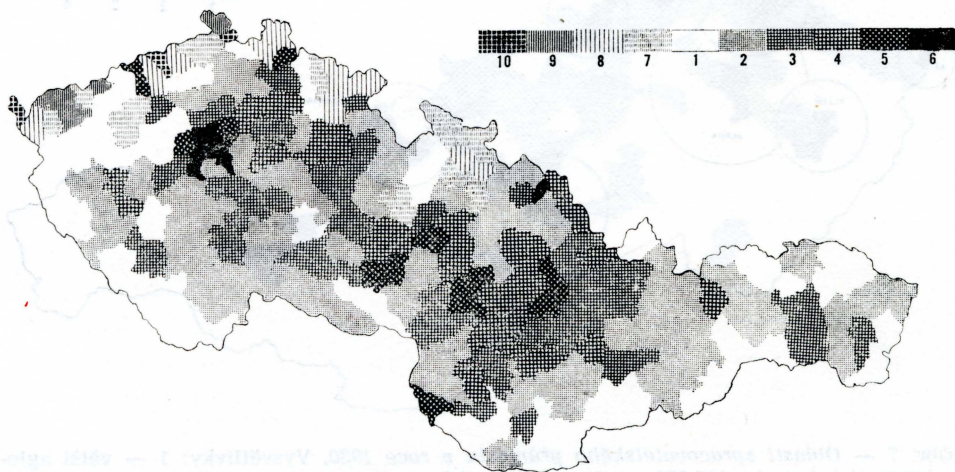
Obr. 7 — Oblasti zpracovatelského průmyslu v roce 1930. Vysvětlivky: 1 — větší aglomerace průmyslu (12 000 a více pracovníků v okrese, více než 150 prac. na 1 000 obyvatel, více než 20 prac. na km^2); 2 — oblasti rozvinuté průmyslové výroby (více než 6 000 prům. pracovníků v okrese, více než 100 prac. na 1 000 obyvatel, více než 10 prac. na km^2); 3 — ostatní významnější průmyslové oblasti (jeden z ukazatelů nad celostátním průměrem, nejméně 2 500 pracovníků v okrese); 4 — oblasti se slabě rozvinutou výrobou. Plochy kruhů znázorňují podíl jednotlivých aglomerací na počtu průmyslových pracovníků ve státě, plocha státu = 100 %. Územní členění z roku 1900.

Dosažená úroveň industrializace se zachovala v podstatě po celé období buržoazní republiky. Došlo jen k další koncentraci průmyslu do tradičních oblastí. Mezi větší průmyslové aglomerace se zařadilo Plzeňsko, Chebsko a Gottwaldovsko (obr. 7). Podle provedených výzkumů bylo ještě těsně po druhé světové válce 54 % všech zaměstnaných v průmyslu a 3/5 průmyslové výroby rozloženo na území severně od čáry Cheb, Plzeň, Praha, Olomouc, Ostrava.

Teprve revoluční změny po roce 1945, především znárodnění průmyslu a následující socialistická výstavba, znamenaly skutečný převrat v procesu industrializace Československa. Náš stát se stal součástí světové socialistické soustavy a získal tak možnost využít svého průmyslového potenciálu k urychlení ekonomického rozvoje ostatních, do té doby méně rozvinutých socialistických zemí dodávkami strojů a spotřebního zboží. Smlouvy o hospodářské spolupráci se SSSR, NDR, PLR, BLR a dalšími státy znamenaly zajištění trvalého růstu průmyslové výroby. Roční přírůstky průmyslové výroby v poválečném období značně převyšovaly přírůstky předních evropských průmyslových zemí, např. Belgie, Francie, Švédska nebo Velké Británie. V současné době vyrábí Československo více než desetinásobek průmyslové produkce z roku 1937. Výrazně vzrostl průmysl na Slovensku, kde se zvýšila výroba od roku 1937 celkem 37krát.

Přestaly živelně působit ekonomické zákonitosti lokalizace, které ovlivňovaly od 18. století rozmístění československého průmyslu. Řízení procesu rozmístování převzaly státní plánovací instituce.

Značný rozmach průmyslové výroby se uskutečnil jak rozšiřováním existujících, tak výstavbou nových průmyslových závodů. Snad v každém průmyslovém závodě byly za období socialistické industrializace provedeny menší nebo větší rekonstrukce a v každém vzrostla průmyslo-

Obr. 8 — Vývoj zprůmyslnění v období 1930—1960. Změny v průmyslové hustotě: 1 — stagnace (\approx 1 pracovník na km^2); 2 — přírůstek 2—5 prac. na km^2 ; 3 — přírůstek 6 až 10 prac. na km^2 ; 4 — přírůstek 11 až 20 prac. na km^2 ; 5 — 21 až 50 prac. na km^2 ; 7 — úbytek 2 až 5 prac. na km^2 ; 8 — úbytek 6 až 10 prac. na km^2 ; 9 — 11 až 50 prac. na km^2 ; 10 — úbytek více než 50 prac. na km^2 . Územní členění z roku 1930 (soudní okresy).

vá výroba. Od roku 1945 bylo v ČSSR nově postaveno přes 2 500 nových průmyslových závodů, z toho téměř 200 závodů s více než 1 000 pracovníků. Koncentrací průmyslu vzrostla průměrná velikost průmyslového závodu proti roku 1918 na pětinasobek. Počet průmyslových obcí se naproti tomu výrazně snížil. V hospodářské struktuře obyvatelstva zřetelně převládl průmysl.

V rozmístění průmyslu nastaly proti roku 1930 rozsáhlé změny. Industrializace zasáhla prakticky celé území ČSSR (obr. 8). Jen v několika málo okresech západočeského a jihočeského pohraničí, jižního a severního Slovenska průmysl, většinou nepatrný, stagnoval. Bylo to území o rozloze kolem 5 000 km², tedy asi 3 % plochy státu. Na čtyřech pětinách území Československa došlo k růstu průmyslu a na dvou třetinách představoval tento růst zvýšení stavu pracovníků o více než 100 % proti roku 1930. Úbytek postihl celkem 19 % našeho území, především české pohraničí. Na Slovensku v podstatě nebyly oblasti s větším úbytkem pracovníků v průmyslu. Přes 97 % území zaznamenalo růst, o více než 100 % se zvýšila zaměstnanost v průmyslu na 83 % plochy Slovenska.

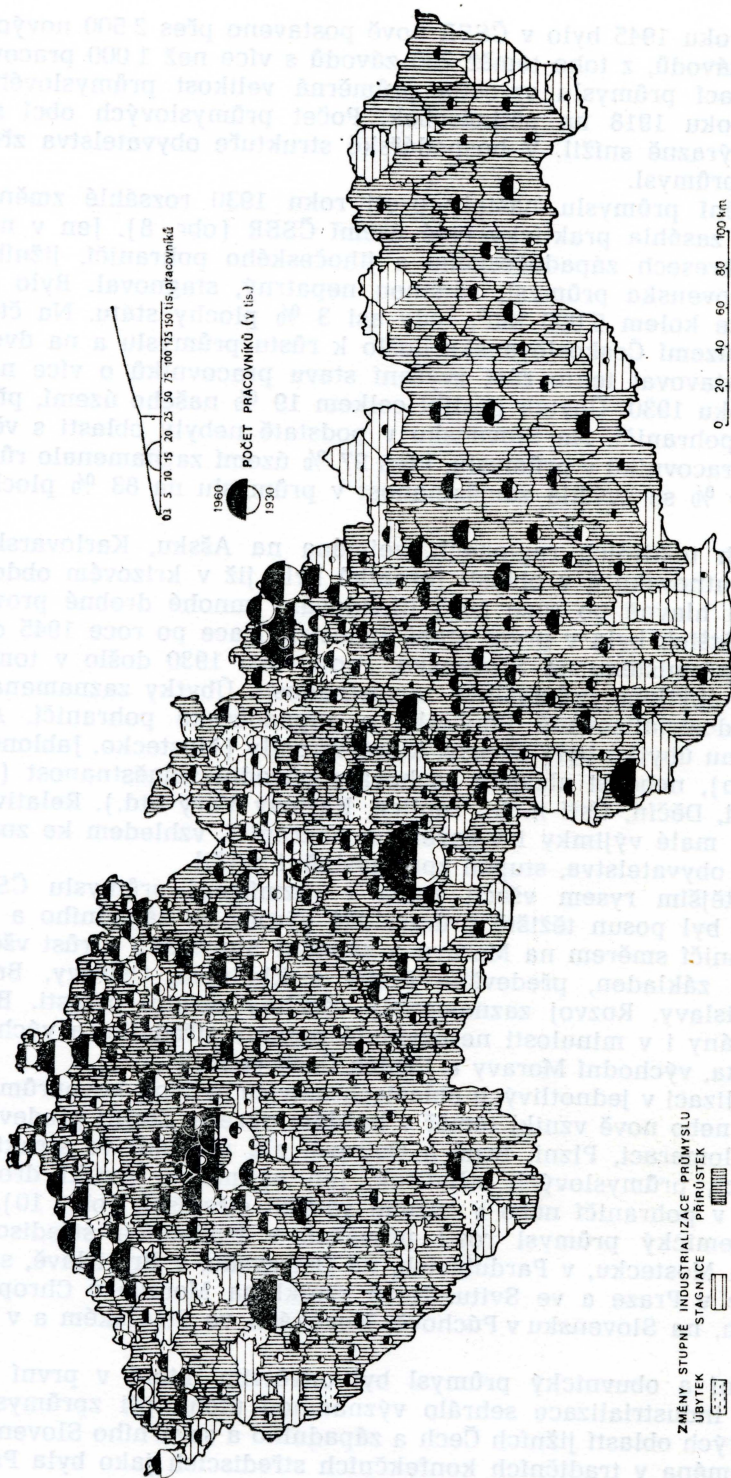
Ve starých textilních regionech, zejména na Ašsku, Karlovarsku, Rumbursku, Trutnovsku a v oblasti Jeseníků byly již v krizovém období třicátých let a hlavně po roce 1945 likvidovány mnohé drobné provozy. Řada větších byla v první etapě industrializace po roce 1945 demontována a přemístěna na Slovensko. Proti roku 1930 došlo v tomto pásu k větším úbytkům průmyslové zaměstnanosti. Úbytky zaznamenalo také málo industrializované jihočeské a západočeské pohraničí. Ale i v tomto pásmu úbytků byly okresy, které vzrostly (Mostecko, Jablonecko, Náchodsko), nebo si alespoň zachovaly původní zaměstnanost (Liberec, Tanvald, Děčín, Ústí n. L., Teplice, Karlovy Vary atd.). Relativně se však až na malé výjimky i v severním pohraničí, vzhledem ke značným úbytkům obyvatelstva, stupeň zprůměrnění zvýšil.

Nejdůležitějším rysem všech změn v rozmístění průmyslu ČSSR od roku 1930 byl posun těžišť průmyslové výroby ze západního a severního pohraničí směrem na Moravu a západní Slovensko a růst všech průmyslových základen, především Prahy s Kladnem, Ostravy, Brna, Plzně a Bratislavy. Rozvoj zaznamenaly všechny ostatní oblasti. Byly industrializovány i v minulosti nerozvinuté regiony středního a východního Slovenska, východní Moravy a jižních Čech (obr. 9).

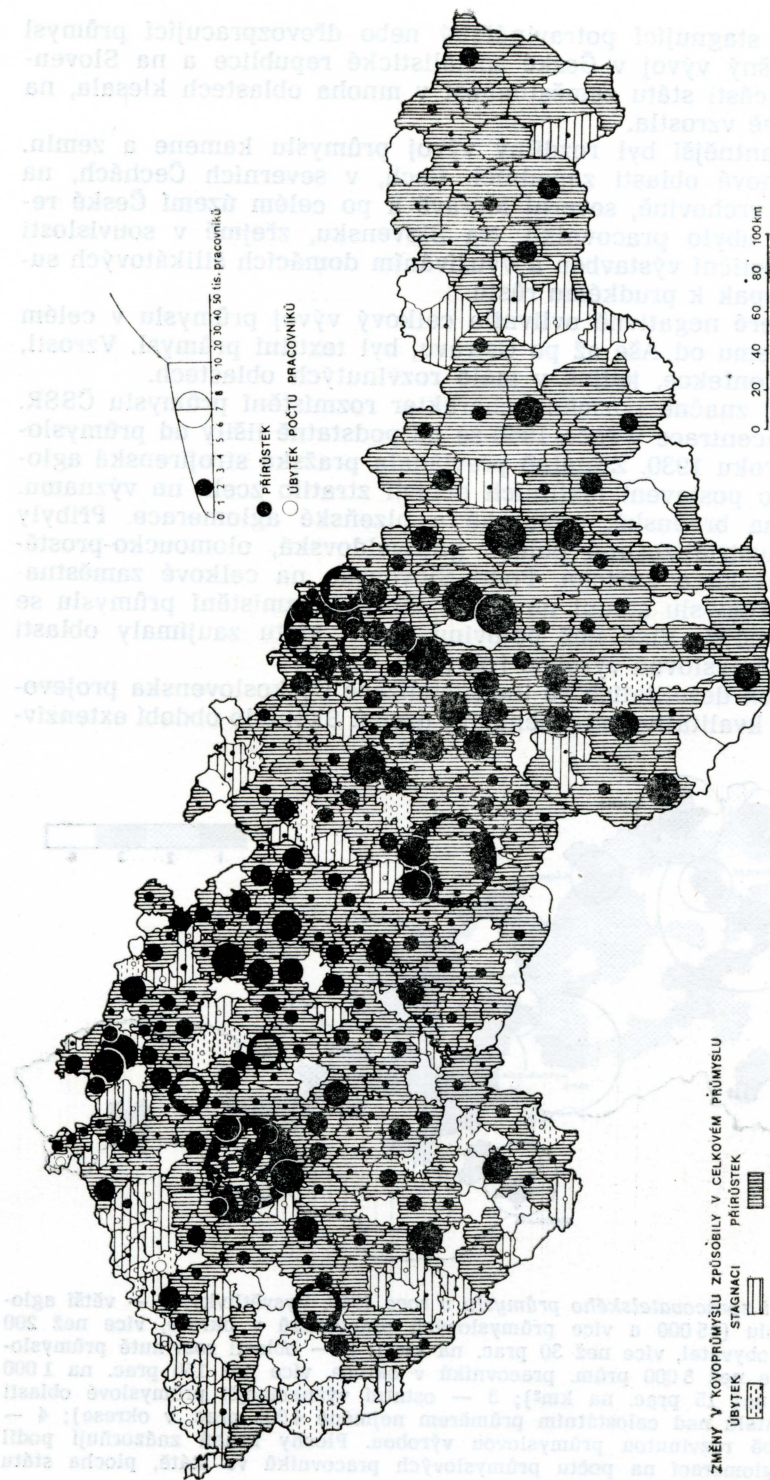
Industrializaci v jednotlivých oblastech nejvíce ovlivnil kovoprůmysl, který vzrostl nebo nově vznikl téměř v každém okrese. Zesílil především v pražské aglomeraci, Plzni, Brně a Ostravě, ale převládl ve struktuře mnoha dalších průmyslových středisek. Jen výjimečně zanikl drobný kovoprůmysl v pohraničí nebo v zázemí větších středisek (obr. 10).

Také chemický průmysl rostl převážně v tradičních střediscích, především na Mostecku, v Pardubicích, na Ostravsku, v Bratislavě, spotřební chemie v Praze a ve Svitě. Nově vznikl na Moravě v Chropyni, v Napajedlích, na Slovensku v Púchově, Novákách, ve Strážském a v Humenném.

Konfekční a obuvnický průmysl byl odvětvím, které v první fázi socialistické industrializace sehrálo významnou úlohu při zprůměrnění nerozvinutých oblastí jižních Čech a západního a severního Slovenska. Ubylo ho zejména v tradičních konfekčních střediscích jako byla Praha a Nový Jičín a v obuvnické oblasti kolem Pardubic a Skutče.

Obr. 9 — Změny v rozmístění průmyslu v období 1930—1960. Územní členění z roku 1930.

Obr. 10 — Změny v rozmištní kovoprůmyslu v období 1930—1960. Územní členění z roku 1930.

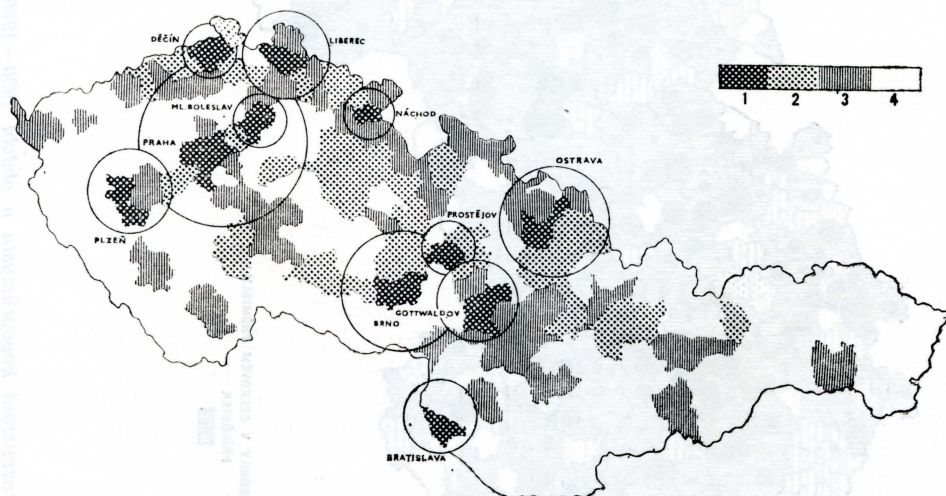
V podstatě stagnující potravinářský nebo dřevozpracující průmysl měly zcela odlišný vývoj v České socialistické republice a na Slovensku. V západní části státu zaměstnanost v mnoha oblastech klesala, na Slovensku značně vzrostla.

Ještě markantnější byl rozdílný vývoj průmyslu kamene a zemin. Ve staré kaolinové oblasti západních Čech, v severních Čechách, na Českomoravské vrchovině, severní Moravě a po celém území České republiky citelně ubylo pracovníků. Na Slovensku, zřejmě v souvislosti s rozsáhlou investiční výstavbou a využíváním domácích silikátových surovin, došlo naopak k prudkému růstu.

Odvětví, které negativně ovlivnilo celkový vývoj průmyslu v celém pohraničním pásmu od Aše až po Ostravu, byl textilní průmysl. Vzrostl, podobně jako konfekce, jedině v málo rozvinutých oblastech.

Tento vývoj značně pozměnil charakter rozmístění průmyslu ČSSR. Průmyslové koncentrace v roce 1960 se již podstatně lišily od průmyslových oblastí z roku 1930. Zřetelně převládala pražská strojírenská aglomerace, zatímco postavení textilních oblastí ztratilo zcela na významu. Posílila se váha brněnské, ostravské a plzeňské aglomerace. Přibýly další silně industrializované oblasti gottwaldovská, olomoucko-prostějovská, bratislavská a košická. Podíl Slovenska na celkové zaměstnanosti státu v průmyslu stoupl na téměř 25 %. Rozmístění průmyslu se stalo rovnoměrnější. Více než polovinu území státu zaujímaly oblasti s rozvinutou průmyslovou výrobou (obr. 11).

V posledních desetiletích se industrializace Československa projevovala především kvalitativními změnami v území. Skončilo období extenziv-

Obr. 11 — Oblasti zpracovatelského průmyslu v roce 1960. Vysvětlivky: 1 — větší aglomerace průmyslu [15 000 a více průmyslových pracovníků v okrese, více než 200 prac. na 1 000 obyvatel, více než 30 prac. na km²]; 2 — oblasti rozvinuté průmyslové výroby [více než 8 000 prům. pracovníků v okrese, více než 150 prac. na 1 000 obyvatel, více než 15 prac. na km²]; 3 — ostatní významnější průmyslové oblasti [jeden z ukazatelů nad celostátním průměrem nejméně 4 000 prac. v okrese]; 4 — oblasti se slabě rozvinutou průmyslovou výrobou. Plochy kruhů znázorňují podíl jednotlivých aglomerací na počtu průmyslových pracovníků ve státě, plocha státu = 100 %. Územní členění z roku 1930.

ního růstu průmyslových závodů. Zesílily vazby mezi průmyslovými centry a jejich zázemím. Postupně se vytvořily na území ČSSR stabilizované, výrazně průmyslové regiony. Jejich jádry se stala průmyslová centra nebo skupiny těchto center, tzv. průmyslové uzly. Na rozdíl od oblastí z roku 1780, 1841, 1902, 1930 nebo 1960, které byly vymezené jen podle koncentrace průmyslu na určitém území, představují tyto regiony funkčně spojený prostorový systém, který pokrývá téměř 4/5 území republiky. Soustřeďuje dnes přes 80 % obyvatelstva, 86 % pracovníků v průmyslu a 88 % průmyslové výroby ČSSR. Průmysl se v současné době stal nejvýznamnějším rozvojovým činitelem již ve všech oblastech Československa (obr. 12).

Nesporné úspěchy socialistické industrializace ČSSR, především odstranění hlubokých rozdílů ve zprůmyslnění Slovenska a České socialistické republiky a málo rozvinutých oblastí na jihu Čech a na jižní Moravě, se projeví ve svém souhrnu i v celkovém vzrůstu životní úrovně všech obyvatel ČSSR.

Ale rozvoj průmyslu nepřinesl s sebou jen samé klady. Rozbory rozmístění průmyslu odhalily také řadu záporných stránek industrializace.

Převážně odvětvové plánování rozvoje průmyslu v socialistickém Československu kladlo hlavní důraz na kvantitativní růst průmyslu. Kvalitativní stránky výrobního procesu zůstaly nedoceneny. Nepodařilo se odstranit značnou rozdrobenost průmyslové základny ani velkou zastaralost výrobních fondů, převzatých z minulých období. Ještě dnes převládají ve všech průmyslových regionech malé a střední závody s vysokým stupněm opotřebení, jejichž lokalizace před mnoha lety již často nevyhovuje změněným územním nebo ekonomickým podmínkám. Naš průmysl stále vyrábí asi 3/4 světového sortimentu průmyslové výroby. Nedošlo k výrazné modernizaci našeho průmyslu. Ze všech těchto důvodů patříme stále k zemím s nejvyšší měrnou spotřebou energie, kovů, pracovních sil.

Málo odborně fundovaná oblastní politika nevyužila při prudkém poválečném rozvoji průmyslu nabízející se možnost plánovitěho formování územně výrobních komplexů, přinášejících rychlý efekt snížením nákladů na investice, suroviny, energii, dopravu a další výrobní faktory. Proto ještě dnes v našich průmyslových střediscích a uzlech přežívá stará, z minulých let převzatá výrobní specializace závodů s rozvětvenými výrobními vztahy po celé republice. Téměř neexistuje racionální územní dělba práce. Závody vyrábějí vedle sebe ne jako články průmyslového územního komplexu, jehož cílem je maximální efektivnost a úspora vynaložené společensky nutné práce, ale jako konkurenti v čerpání místních, většinou již omezených zdrojů.

Nekvalifikovaně řízený územní rozvoj průmyslu v poválečném Československu vedl ke vzniku disproporcí mezi přírodními a ekonomickými podmínkami oblastí a neúměrnými požadavky průmyslu. Narůstala řada negativních jevů. Jedním z nich je např. porušení vztahů mezi zdroji pracovních sil v zázemí průmyslových středisek a vybudovanými pracovními příležitostmi v centrech. Mnoho středisek průmyslu v Československu má vzhledem k místním zdrojům pracovních sil enormně vysoké počty vybudovaných pracovních míst. Patří k nim např. Gottwaldov, Kladno, Kolín, Prostějov, Trenčín, Martin, ale i mnoho center menších a malých. Tato střediska musí zajišťovat pracovníky nejen z vlastního

města, ale z rozsáhlého zázemí. To způsobuje dalekou, nerentabilní dojížďku, jednu z nejrozsáhlejších na světě. Pracující ztrácejí část svého volného času, stát musí na jejich dopravu do zaměstnání připlácet vysoké částky. A naopak existují v Československu ještě některá centra dobře vybavená službami, ale vzhledem k počtu obyvatel s nedostatečně rozvinutým průmyslem. Jejich vybudované infrastruktury se dosud málo využívá. K největším z nich patří Olomouc, České Budějovice, Nitra, Prešov nebo Banská Bystrica.

Jiným problémem se stává disproporce mezi rozmístěním zdrojů primární energie a lokalizací výrob náročných na energii. Způsobuje drahé a daleké přenosy energie po celém území republiky, ztráty v sítích, při transformaci atd. Známý je rozpor mezi rozmístěním výrob náročných na vodu v oblastech s nedostatkem vody (střední Labe, Mostecko, Ostravsko) a malým využíváním rozsáhlých přebytkových povodí v jižních Čechách a na Slovensku.

Vážným nebezpečím jsou negativní vlivy průmyslu na životní prostředí člověka, kterým se až v poslední době začíná věnovat patřičná pozornost. Rostoucí nemocnost horních cest dýchacích v rozsáhlých územích Mostecka, Pardubicka, Ostravska a v dalších oblastech a městech, ovlivněná exhaláty továren a dolů, zkracování průměrné délky života současné populace, dnes již všeobecný nedostatek kvalitní pitné vody, způsobený znečištěním vodních toků průmyslovými odpadními vodami, postupné odumírání lesů, zejména v horských oblastech, vedoucí ke znehodnocení všech jejich funkcí a snižování jejich rekreační kvality, to jsou znepokojující negativní stránky úspěchů industrializace.

Výzkum dlouhodobých změn v rozmístění československého průmyslu přinesl mnoho nových poznatků. Bude jich možno využít při zpracování prognóz dalšího optimálního oblastního rozvoje.

Literatura:

1. Atlas československých dějin. Praha, ÚSGK 1965.
2. Atlas československé socialistické republiky. Praha, ÚSGK 1966.
3. BEDNÁŘ, K.: Rozmístění průmyslu v českých zemích na počátku 20. století [1902]. Studie ČSAV, č. 1/1970, Praha, NČSAV 1970, 238 s.
4. KÁRNÍKOVÁ, L.: Úloha uhlí v průmyslovém rozvoji Čech do poloviny 19. století. Rozpravy ČSAV, řada společenských věd, roč. 68, sešit 12, Praha, NČSAV 1958, 78 s.
5. KLÍMA, A.: Manufakturní období v Čechách. Praha, NČSAV 1955, 523 s.
6. MAINUŠ, F.: Plátenictví na Moravě a ve Slezsku v 17. a 18. století. Ostrava, Krajské nakladatelství 1959, 245 s.
7. MAINUŠ, F.: Vlnářství a bavlnářství na Moravě a ve Slezsku v 18. století. Praha, SPN 1960, 245 s.
8. MAREŠ, J.: Změny v rozmístění československého průmyslu v letech 1930—1960. In: Dlouhodobé změny v rozmístění čs. průmyslu. Vědecká sdělení, řada kabinetu dějin národního hospodářství, č. 20, Praha, Vysoká škola ekonomická 1969, str. 30—47.
9. MAREŠ, J.: Změny na mapě československého průmyslu od roku 1945. Přírodní vědy ve škole, roč. XXVI (1964—75), č. 7, str. 269—273.
10. MAREŠ, J.: Průmysl. In: ČSSR, příroda, lidé, hospodářství. Studia Geographica, 48, Brno, GGÚ ČSAV, 2. vydání 1977, str. 197—223.
11. MAREŠ, J.: Historical Changes in the Location of the Czechoslovak Industry. In: Historická geografie — Historical Geography, 19, Prague 1980, p. 305—320.
12. MAREŠ, J.: Průmyslové regiony v Československu. In: Sborník prací 6, Geografie v socialistické výstavbě ČSSR, Brno, GGÚ ČSAV 1984, str. 191—195.
13. MRÁZEK, O.: Vývoj průmyslu v českých zemích a na Slovensku od manufaktury do roku 1918. Praha, SNTL 1964, 490 s.

14. PURŠ, J.: Průmyslová revoluce v českých zemích. Praha, SNTL 1960, 164 s.
15. ŠPIESZ, A.: Manufaktúrne obdobie na Slovensku (1725—1825). Bratislava, NSAV 1961, 372 s.

S u m m a r y

THE INDUSTRIALIZATION OF CZECHOSLOVAKIA, ITS PROS AND CONS

Industry has always played an important role in the development of Czechoslovak economy. During the period of industrialization it became the most important branch of national economy. It took a decisive part in the transformation of an 18th century backward agrarian country into one of the most economically developed countries in the world.

Since the very beginning, industry has influenced all other branches of national economy, particularly the development of transport, agriculture, building industry and trade. The development of industry has also considerably influenced the economic development in individual regions. It has resulted, however, in an irregular growth of industrial centres, when some areas flourished while other areas economically stagnated. Different regional development of industry accounted — to a large extent — for the population distribution, the structure of settlements and the growth of urbanization. It has considerably influenced the living and environment standard. The development of the industry has extensively influenced various sphere of economic life in individual regions of our country.

This is why the study of this long-term process contributes not only to the understanding of the peculiarities of the present location of industry, but it also enables us to understand better the development of the geographical population distribution, the growth of towns and a gradual differentiation of economic regions on the territory of Czechoslovakia. From the theoretical point of view the study of the location of industry has always had its importance. A concrete example from Czechoslovakia shows the applicability of common laws concerning the location of industry and their operation under our conditions.

The study of long-term changes in the location of industry in Czechoslovakia has a long tradition. This study is a brief survey of achieved results.

- Fig. 1 — The regions of manufacture production in 1780.
- Fig. 2 — The development of industrialization in the period of 1780—1841.
- Fig. 3 — The regions of manufacturing industry in 1841.
- Fig. 4 — The development of industrialization in the period of 1841—1902.
- Fig. 5 — The regions of manufacturing industry in 1902.
- Fig. 6 — The development of industrialization in the period of 1902—1930.
- Fig. 7 — The regions of manufacturing industry in 1930.
- Fig. 8 — The development of industrialization in the period of 1930—1960.
- Fig. 9 — Changes in the location of industry in the period of 1930—1960.
- Fig. 10 — Changes in the location of metal-working industry in the period of 1930—1960.
- Fig. 11 — The regions of manufacturing industry in 1960.
- Fig. 12 — Present-day industrial regions in Czechoslovakia.

(Pracoviště autora: Geografický ústav ČSAV, Mendlovo nám. 1, 662 82 Brno.)

Došlo do redakce 29. 3. 1988.